

II

Марійка осталася знов сама. Не плакала вже більше. Сцена із Савою прогнала м'які сльози від неї. Несказанно гірке почуття отуманення запанувало нею і скривило болісно її уста.

Чому був Сава такий лихий? Чому був такий лихий, коли дитиною був такий добрий і щирий, такий, як Михайло?

Чи не працювала вона для обох, відколи світ побачили, чи не жила лише для них? Чим скривдила його? Не годувала їх однаково, не убирала? Як малим, так тепер великим змивала власними руками їх волосся і білля; цілою душею рада була видіти їх добрими газдами, щоби люди шанували їх у селі, щоби шанував їх світ. А однак... коли Михайло вже змалку вчитував їм їх волю з очей, заходився коло господарства, мов дорослий, працював, гарував, був притім добрим та лагідним, мов шовк, — Сава був лінивий і впертий, твердий, мов камінь, у роті мав на кождую хвилю повно лихих слів, що доводили родичів до роздрознення. Ніколи не міг при одній роботі довго видержати, все горіла йому земля під ногами; йому було наймиліше, коли мав роботу й дім за плечима, коли міг закинути стрільбу на плечі і брести лісом та полем. Се знав він найліпше. Вистрілював усі воробці із гороху, а взимі зайці, що лізли аж під хату в сад і обгризали молоді овочеві дерева. Але се й було все, у що вкладав свою душу!

Він повинен іти до війська замість Михайла. Він! Се було би для нього чистим щастям! Там би, певне, зробили з нього людей! Його приязнь до Рахіри — боже, скарай її! — устала би (минула), і з тим покинула би його вся зла натура. Все було би, як бог любить. Відколи з нею сходиться, стає з дня на день гірший, лінивіший і тверділий, справляє всім лише гризоту та жаль. Та й коби ще на тім скінчилося! Але як схоче з нею побратися, що тоді? Вона зітхнула тяжко і глибоко, запалила світло коло печі й хотіла саме виглянути надвір за Савою, чи справді він пішов — вечеря була вже майже виготовлена, нехай би нікуди вже не йшов, — коли саме в тій хвилі двері знадвору відчинилися й увійшов Івоніка. Він ступав мовчки, тяжким кроком, неначеб не бачив нікого в хаті, прямо до постелі, і почав із себе знімати одну річ по другій та скидати на постіль.

Марійка дивилася на нього хвилю з переляком, вижидаючи, і не мала відваги спитати, що сталося. Її серце само віщувало, що зайшло щось недоброго.

Врешті він обізвався:

— Ми втрапили нашого хлопця, Маріє! — сказав, але слова йшли йому так поволі й важко з уст, неначеб мав горло й уста переповнені слізьми.

— Боже, боже, боже! — зойкнула Марія і вдарила розпучливо долонею об долоню. — Що ви кажете, Івоніко?

— Стратили, Маріє, втрапили!

— Все пропало! — сказала беззвучним голосом. — Чому нас бог так тяжко карає, Івоне, скажіть, чому? — І по довгій, хмарній хвилі, під час якої обоє так тяжко мовчали, спитала: — І де ж він?

— Пішов просто до бурдея, товару доглянути і плуг злагодити. Хоче, аби ми завтра досвіта йшли орати. Земля жде...

Тут вибухла Марійка нараз голосним плачем. Плакала так гірко, що, хлипаючи, дрижала цілим тілом. Спогад, що син був такий добрий і дбалий і що його саме відібрали від них, розірвав рану в її душі, й вона віддалася несамовитому, нестримному жалеві. Такий був Михайло! Не ївши, просто пішов до бурдея, щоб до товару подивитися, за всім доглянути; аби на завтра пристарати до орання, аби братися до землі, як усе в останніх днях... І він мусив їх покидати — на три роки покидати! «Михайле!» — крикнула вона вголос та впала на лаву. Потім ударила кілька разів

головою до стіни і стала тяжко проклинати. Пощо мав іти відтак з дому? Пощо? Ті, що його відібрали, бодай би ніколи не зазнали радості з своїх дітей! Ті, що придумали військо та се, щоби сини покидали родичів у найкращому віці, бодай би і в гробі не найшли супокою, а тих, що видумали війну, нехай бог скарає, нехай їх тяжко скарає! Землі нехай наїдяться і най подавляться, кров'ю най уп'ються, коли їм уже чого іншого замало на оцім світі. Так, так так...

Він мовчав і глядів понуро перед себе. Йому з жалю серце краялося, але він не мав слів, як вона, на свій жаль. Вона ж була жінка... Бив лиш від часу до часу рукою по коліні. Але тут же, саме посередині прокльонів, вона вмить прокинулася.

— А гроші, Івоне? — спитала з поспіхом, сідаючи прямо на лавці, отворивши широко очі, в яких ще блистіли сльози. — Що сталося з грішми, коли Михайла покликали?

Він махнув рукою, неначеб зрікався грошей, і не відповів.

— Що сталося з грішми, Івоне? За що забрав їх жид, коли Михайла взяли? — питала, натискаючи.

— Жид, Маріє, — відповів із наміром помирення. — Жид десь дівся! Я його не видів! Бог знає, що з ним сталося! Може, отуманив мене. Як отуманив мене, то нехай його бог за те скарає, бо гірко працював я на ті гроші. Я хотів усе по-доброму, не жадав задурно своєї дитини від них, хотів їм заплатити, щоби мені його лише лишили, не відривали його від хати та від землі, але коли вже інакше сталося, то се хіба сам бог так хотів. Не журися, Маріє! Як бог допоможе, зложимо собі знов стільки, що пропало. Най на тім скінчиться. Що вже гроші! Коби руки в мене годні, а я закуплю пару молоденьких биків, вигодою та й за два роки знов буду мати те, що лиха година витуманила.

Вона гірко розсміялася.

— А за що купите молодих биків? Зложеними грішми? Хто їх зложить? Ми? Я вже не годна так працювати, як давніше, ви не зможете наполовину розірватися, як хлопець нас покине, будете мусити робітників наймати, бо Сава...

Урвала.

— Саво! — кликнула голосно й бистро, пригадавши собі хлопця. — Саво, де ти? — І, відчинивши нетерпеливим рухом двері, поступила кілька кроків за поріг і кликнула в темряву за хлопцем. — Саво, ходи до хати! Тато прийшов! Михайла взяли! Ходи до хати!

Надворі панувала тишина...

Вокруги виринали із навислої нічної теміні галуззя садовини, що обтулювала хату; трохи дальше розляглися поля, а тут і там підіймалися із землі неповорітні сусідні хати — і нічого не перебивало тишини. Небо було захмарене, й лише десь-не-десь блистіли зорі.

— Саво! — кликнула Марійка голосніше, майже з розпукою, і надслухувала.

Але і сим разом надармо.

Ось далеко в селі, майже під лісом, брехала собака, і її брехіт — напівблагальний, напівжалібний — добився, перебиваючи тишину, аж сюди й викликав блискавкою в її душі враження, що собака була присилена (прив'язана), а відтак згубилася...

Роздразнена, відвернулася і вступила назад до хати.

— Отже, таки пішов! — сказала гірко до себе. — Бог би його скарав!

— Куди пішов? — спитав Івоніка.

— Куди? Таже до тої... — відповіла нетерпеливо і, не докінчивши речення, люто сплюнула перед себе.

Івоніка зітхнув глибоко й тяжко. В тій хвилині тьохнуло в його болем розритім серці якась прочуття, мов лихе віщування, і полишило, крім дисгармонійного тону в його сумнім настрої, ще щось іншого. Відчув через хвилю страшну самоту в душі.

— Маріє! — сказав понуро, спираючи тяжко голову. — Щоб ти знала, оце має бути нещастя!

— Чи я, може, що іншого кажу? А я що кажу? — відповіла вона їдовито. — Ви повчили би його з раз, Івоніко! Хлопець псується, став ще гірше лінивий і бере слова в уста, що хіба плакати над ними. Ви повчили би його з раз, Івоніко, бо він уже й вас перестає боятися. Ви або Михайло візьміться добре до нього, так, аби йому в костях пограло, аби аж почорнів. Інакше не буде нічого з нього. І не pomoже йому ніщо інше. Наша хата стала для нього корчмою. Прийде, скаже собі дати їсти й пити та йде далі. Я не годна інакше — і прости мені, господи, гріхи мої, — але я все мушу лише клясти та клясти йому і їй. А найбільше вже тому старому розбійникові Григорієві. Він учить його саме найгірше!

— Так, він намовляє його до всього злого! — відповів Івоніка зажурено. — Та й чого він хоче? Що я йому винен? Що враз із ним не хотів чужого добра гарбати? Що не обкрадав людей і не хотів товаришити йому в криміналі? А відтак, чи я винен, що у нього землі нема? В ньому вічно зависть грає, Маріє, я се вже знаю. Він видить, що ми маємо й поле, і хату, і худобу, а він нічого, і то його гризе. Але чому не робив так, як ми, Маріє? Його жінка — твоя рідна сестра — дістала від свого батька стільки пражин поля, що й ти, але коли ми, як ті чорні воли, гарували від рання до вечора, — бог лиш найліпший свідок, — він сидів у корчмі і пропивав пражину за пражиною та пересипляв найкращу пору днини. Лінивий волошисько! І те, що вона заробляла, заносив він до корчми, а як уже не було що з дому виносити, брався до крадіжки. Коли я його краденого бика не хотів у себе переховати, він став моїм найгіршим ворогом. Затроює мені мою дитину та пхає її на ту дорогу, якою сам іде, бо не хоче колись сам стати перед богом.

— Аякже! — докинула злобно Марія. — Гадає, що як Сава візьме його гадя, його Рахірку, то ми таки зараз відділимо йому половину нашої землі та він буде знов мав за що пити!

— Аякже, так він думає! — притакнув Івоніка. — Але воно не буде так, як він гадає. Сава ще молодий, у нього сьогодні та дівчина на душі, а завтра інша. Але як Михайло піде до війська, він буде видіти, що до роботи треба інакше забиратися, а не, як він гадає, гратися лише. То він стане інший, звернеться до землі назад, і вона його вилічить. Бог нас не опустить. Я все маю надію. Він же ще молодий і дурний, а лиш інші намовляють його до гріха.

Марійка зітхнула, а по довшій хвилі понурого обопільного мовчання промовила:

— Мені серце тріскає, Івоніко, як згадаю, що ви дурно стільки грошей викинули, а Михайла, проте, взяли. Як се може бути? Де тут правда? Ідіть, шукайте жида і відберіть гроші назад. Воліла б я була ті гроші на службу божу дати, як упхати проклятому жидови у грішну руку! Добре то пан казав, та не слухали ми його доброго слова! Подумайте, Івоніко, скільки грошей!

Вона зойкнула й похитала розпучливо головою. Вів зарив пальці у волосся.

— Не кажи мені нічого, Маріє! — сказав здавленим, благальним голосом. — Якби ти знала, як у мене на душі, ти й не згадувала би мені про се! Я виджу сам, що воно зле! Воно зле розпочалося — та най уже на тім скінчиться. Кожде хоче свою часть мати. Десь щось підсунулося і пожерло мою криваву працю, але най уже на тім скінчиться. Мовчи вже, Маріє! Михайло інакше каже. «Не гризіться, тату, — каже, — повернуся, зароблю вам своїми руками удвоє стільки, лише не журіться!» А літом, Маріє, — тягнув Івоніка дальше, — як нам бог допоможе, підемо до св. Івана до Сучави й дамо, що зможемо, аби нам хлопець вернувся здоров додому. Дамо панотцям на службу, аби молилися за нас, аби бог нас не забував, а дітям нашим аби дав щастя і здоров'я! Не журися, Маріє!

Вона сиділа мовчки на лаві під піччю й кивала на його слова головою, а її уста вряди-годи судорожно дрижали від болю. Як Івоніка перестав говорити, встала й поставила на стіл вечерю. Від часу до часу утирала долонею сльози, що все насилу тиснулися їй до очей. Михайла не було ще в хаті, але вона мала його й без того перед очима, обстриженого, перебраного, зі смутними очима і змарнілим обличчям...

Другого дня, ще досвіта, ледве що сонце зійшло, ледве що розгуляло у своїм багрянім сяєві,

потьопав Івоніка з Михайлом орати в поле. Далеко-широко розлягалася тишина.

Земля розтягнулася, немов ожидала кого й віддихала землисто-вогким віддихом. Легка сіра мряка здіймалася то сям, то там по її багнистих місцях, і вона лиш темно визирала з сивавого серпанку, коли тим часом її інші часті прибралися в ніжну ясну зелень озимини. Небо було чисте й голубе, і в його шаленій висоті щебетали не видні оку жайворонки, їх голоси звучали, мов воздухом придавлені трілери (трелі). Батько та син висунулися з бурдея в поле. Михайло застріг препишні тірольської раси воли до плуга й поганяв їх, а Івоніка став при чепігах.

— Хіба тут почнемо, — звернувся до батька і вказав на довге, чорне, великанське пасмо ріллі, що бігла між двома плахтами зеленої озимини. — Отут починали ми й тамтого року...

— Як хочеш! — відповів добродушно батько. — Воно будо добре й тут!

Опісля перехрестилися оба, сказали майже одноголосне «боже помагай!», і хлопець пігнав воли з місця. Ті поступили повільним, майже лінивим кроком уперед, по кождім ступеню покиваючи пишними головами в ярмі, а Івоніка справив плуг. Чутно пірнула чиста, мов дзеркало, блискуча сталь широкого плугового лемеша в землю, роздерла її і потягла борозну за собою, а по обох боках борозни земля розкришувалася у м'які кусні. Землі було миле те розорювання її маси, вона не противилася йому в жодному місці, була м'яка й крихка і гріла свої освіжені суглиби в сонці, а її вогкий віддих розходився у воздуху і зраджував її глибоке вдоволення.

Івоніка був нині сам не свій. Не кермував добре плугом, бо все наново звертався його погляд від плуга до сина, що, обнявши правою рукою одного вола за шию, ішов звільна, рівною лінією вперед. Оцей хлопець мав його покидати! Сама молодість, сила й здоров'я! Коли від часу до часу озирався Михайло за батьком, щоб побачити, чи батькові добре ореться, — сей не міг надивитися на нього, неначеб не бачив його досі добре, аж нині. Своїми добрими голубими очима дивився, якби хотів кождому з очей вичитати бажання, щоб заздальгідь сповнити його. Чи він, батько, не знав досі, який в нього був гарний хлопець? Люди говорили, що він йому, старому, з очей витятий, так дуже походив на нього, але він сьому не вірив. Він був дрібної, слабої будови тіла, його лице обросло правдивою щетиною, а Михайло був мов образець! І не саме великий, але плечистий і сильний, а з лица мов у якої дівчини, лише що над устами засіявся вус. Дівчата в селі знали добре, який він був, одначе він держався від усіх так далеко, був такий соромливий і замкнений, що ніхто не міг про нього сказати, щоб глядів за одною довше, ніж за другою. Тепер мав його втратити! Три роки не мав бачити його в своїй хаті, хіба що деколи в свята, в чужій одежі, обстриженого, персяклого чужими звичаями — він верне вже не виключно його скарбом!

А гірка острота (суворість) при війську, перед якою вже кождий наперед дрижав! О, який важкий тягар вложив господь бог на нього, відбираючи від нього сина на такий довгий час!

Як буде йому житися без сина? Як буде бурдей визирати без нього? А вже надто, коли зима настане, підуть завірюхи, заметільниці, мов лихі сили, помчать скажено полями й найгрубший слід завіють?!

Молодий хлопець опирався всьому завзято. Сміючись виходив із дому і сміючись вертався назад. Мов олень, перескакував весною глибокі шанці в полях, якими гнала розбурхана вода, а восени, як птах із висоти, розрізняв і в найгустішій мряці всі предмети на пустих просторах.

— Тату! — перебив нараз Михайло думки батька. — Не пустили б ви мене до плуга? Ви сьогодні якісь слабі, і плуг не заривається доволі глибоко в землю. Женить воли, а я буду йти за плугом. Я се так люблю робити, і хто знає, коли знов за плугом ступатиму!

Старий зробив синові мовчки місце. Був зворушений і пішов радо до волів.

Михайло вхопив живо за плуг і обернув його так бистро в землі, що залізний блискучий леміш пірнув глибоко в землю, так, що коріння рости чутно порозривалося, а великі подовгуваті кусні землі розсипалися грубою стяжкою, хвилюючи лагідно в один бік. Мов граючись, розривав срібний леміш чорну землю. Часом ховався глибоко в її крихкій масі, а часом вискакував,

полискуючись ясно у раннім сонці, на її поверхню і пишався рівними довгими борознами за собою.

— Восени буде вам уже Сава при всім помагати, тату! — обіззався Михайло по довгій хвилі мовчання. — Він не дуже охочий до праці, але хто має вам помагати? Ви мусите його приневолувати до роботи, бо він забагато ходить по селі. Через то він бутний (гордий)! Ви задобрі, тату, а Сава вмє використувувати доброту.

— Я журюся Савою, Михайле!

— Ей, що журитися, нема чим! Він ще дурний, наш малий, і трохи впертий, але він добрий хлопчисько!

— Бог його знає, але він часом такий, що мов каменем у серці стане.

— Ну, він такий, як я кажу! Якби мав розум, не тратив би часу, плентаючися зі стрільбою цілими днями по полі і в лісі, а приложив би, як ялося (як належить), руки до землі, яка його годує, і сидів би на місці. До того слухає Григорія (він соромився вимовити перед батьком ім'я Рахірі), а той підмовляє його до зла й до всякої пустоти. Оноді видів я, як він ховав старанно передо мною якась зілля, з котрим хотів щось очевидно починати.

«Що ти там маєш?» — питаю я його.

«Що маю? Вгадай!»

«Звідки я можу знати, що ти маєш?»

«Коли не знаєш, то не потрібую тобі казати!» — відповів. Я розсміявся.

«Але ж то з тебе мудра голова!» — кажу я йому і знов сміюся. Хотів я його побудити до сміху, але він засьдно (весь час) хмарився.

«Ну, Саво, — кажу, — маєш зілля від ворожки? Кому хочеш ним поворожити? Хочеш відігнати трутнів від бджіл? На те ще час!»

«Хочу ним розігнати тих, що мені в дорозі!» — каже він.

«Ади-ади! — жартував я далі. — Може, хочеш позбутися непрошених свідків тоді, як стріляєш на зайців? Я радив би тобі, аби ти ліпше цілком лишив, бо тепер не вільно стріляти».

«Мені вільно!»

«Саво, брате! — кажу йому вже без сміху. — Чому ти такий мрачний?»

«Журися ліпше тим, як тобі буде у війську, а не мною!» — відповів мені.

«Я вже пожурюся тим, як буду там! — сказав я йому. — Але ти залиши се, з чого може вийти біда. Зілля добре або лихе годиться лише жінкам у руки або циганам, але не молодому хлопцеві. Візьми ліпше рискаль (заступ) та обкопай тих пару ябліночок коло бурдея. Най земля коло кореня відсвіжиться, щоби цвіли та родили. Як добре, що я обкопував їх досі щороку: липовани (російські старообрядці, які проживали на Буковині) ніколи нашу хату дурно не минали. Йди, Саво, йди!»

«Що мені з того прийде?» — спитав, надувшись.

«Тобі? Ну, і заговорив знов по розумові, що й стара баба не перехрестила би тебе! А що має бджола — як каже тато — з того, що мед збирає? А що має земля з того, що родить і нас годує? А що мають тато і мама з того, що мають нас і годують? Що, питаюся? Так уже бог дав, і так мусить бути! Уважай на все, як я що роблю, щоб і ти так робив, та щоб з тебе стариня (батько й мати) була вдоволена й за мною не сумувала. Так буде і для тебе ліпше».

Він мовчав.

«Саво!» — кажу.

Він відвернувся від мене, переносючи свій зір із зілля на мої ноги.

«Саво! — кажу. — Дай мені оце зілля! Мені сором за тебе, що ти його маєш у руках!» А він — подумайте лиш, тату — зробив у воздуху над бурдеєм рукою щось ніби кружево, але так скоро, мов блискавкою. Сплюнув три рази перед себе, кинув мені зілля під ноги і втік.

«Дурню один! — кликнув я, розлючений, вслід за ним. — Сей раз прошу ще тобі оце бабське

ворожбитство, але другий раз не вдасться воно тобі більше».

— Я, тату, — говорив легко зворушений дальше, — і не хочу на нього руку класти. Нехай не згадає мене лихим словом, коли піду з дому. Та й я таки люблю його, і мені жаль було б його вдарити. Але я виджу, таки виджу, тату, що його підмовляють.

— Що підмовляють, се певне, воно й не все помагає бити! — відповів старий журливо. — Мама все каже, щоб його бити, але я не можу зважитися. Все гадаю, що з часом прибуде йому розум. Він молодий, та й у тім-то вся біда. Дурний! З чоловіком, як зі збіжжям. На однім місці досягає зерно скорше, на іншій — пізніше. Один приходить борше до розуму, інший пізніше.

— То правда! — potwierдив поважно Михайло.

Відтак заговорили про землю і як воно буде, як він піде до війська.

— Як вам буде тяжко, то спродайте молоді бички! — Дораджував Михайло батькові. — Коло худоби треба ходити день і ніч, а ви будете доста мати на своїй голові, хоч би Сава й як ураз із вами увихався. Слава богу. У нас є коло чого увихатися. Спродайте їх, та гроші заховайте добре, а як я поверну, то купимо іншу худобу.

— Сього я вже не зроблю! — відповів Івоніка. — А якби зробив, то таки зараз на їх місце купив би молоді, доглядав би, як ока в голові, бо вони були б твої, як і оці, синку мій. Як вернеш зі служби додому, візьмеш їх собі. Нехай вони привезуть тобі скриню і майно твоєї жінки додому, як дасть бог дочекати, коли оженишся; я їх уже для тебе придумав. Розпічнеш із ними газдувати, а відтак, як зі всім упорашся, спродаш і купиш на їх місце інші, молоді. Вони добрі на початок. Усе, що я за їх слідом зорав і засіяв, приносило мені хосен (користь).

Михайло почув себе мов полум'ям обнятий. Слова батька викликали у нім сором, а разом почуття ляку. Батько думав, очевидно, про якусь багату невістку, згадуючи про майно жінки, а він мав зовсім інші думки...

Він відвернув думки батька від себе якимсь питанням про насіння і втішився вельми, коли побачив, як полем прямував до них Онуфрій. Се був старий панський побережник, що мешкав під малим панським ліском, мав там своє поле й хатину і сторожив ліса, а часами й сам ще ліпше його обкрадав.

Люди в селі прозвали його «дурнуватим», хоч він був лише фантаст. Був у поході року 59, служив дванадцять років у війську й оповідав кожному, наймолодшій дитині, свої пригоди з того його героїчного часу. Притім закидав тут і там італійськими словами, що вправді не стояли з оповіданнями в жодній зв'язі, але мали на цілі прикрасити оповідання. Говорив живо імена значних військових героїв з того походу й зачинав тим уста слухачам, котрі важилися часом висловити чудні сумніви щодо його пригод.

Спомини про його при війську перебуте життя змінювали його цілковито, і здавалося, він бачив усю велич, усю красу і знеслість (гордість) того часу аж тепер, і се поривало його. Він пристроював кожний і найдрібніший епізод фантастично, говорив, мов поет, і брехав, віруючи свято в те, що говорив. При тім поривав в руки, що йому попалося: рискаль, граблі або й мітлу — все одно, оскільки воно походило на оружжя — і, оповідаючи свої неможливі пригоди, вимахував тим на всі боки слухачам перед носом. В таких хвилях бував такий поважний, що слухачі, сміючись на ціле горло, ставали в слідуючих хвилях зовсім поважні й самі попадали в захват його одушевлення. Вліті, коли ходив кругом лісу на візитацію (робив обхід), вішав перед себе на груди коновку до поливання огородини і бубнив на ній, як у бубен, так що брязкіт розходився по цілім лісі, і він тішився тим, мов дитина.

Був жонатий і мав одну доньку й двох синів. З тих один був злодій і при одній крадіжці коней утопився, а другий, ідіот із уродження, сидів при батькові дома. Доньку любив найбільше, гордився нею і, мабуть, з гордості равав кожному хлопцеві брати її за жінку, а кожному газді за газдиню.

— Не гадайте, — мовив, — що вона вдалася в мою жінку! Вона вдалася в мене, і хто її візьме за жінку, буде мені вічно дякувати! Чи, може, я лихий господар? Я маю всього недостатком.

І справді, в його городці було «всьо». Він мав найшляхетніші овочі, мав малини, суниці, великі ягоди й інші овочі, що водяться по ліпших садах. Мав грядку паприки (перцю), якої, як хвалився, навіть сам двірник не мав у своїм городі. Був замолоду в огородника одного боярина в Молдаві помічником і навчився плекати садовину. В своїм городі мав і малий ставок із рибою. Все, що в тім городі росло, носило ім'я «Kaiser» і мало означати тим своє високе і шляхетне походження. «Kaiser-яблука, Kaiser-грушки, Kaiser-паприка», — лепетів, неначе рекомендуючи їх глядачам. Коло хати мав бурдей, як Івоніка в полі, лише багато менший. Там пересиджував із замилюванням уліті, а взимі переховував бджоли. Був забобонний, але не в такій мірі, як Івоніка. Коли спинявся коло вуліїв, командував, голосно викрикуючи, мов між жовнірами, і жив у пересвідченні, що вони розуміли і слухали його,

Найурочистіша хвилинка була однак для нього тоді, як витягав свій військовий абшит (звільнення з війська) і показував його своїм гостям. І він не опускав ніколи такої нагоди, коли міг похвалитися тим документом. Показував його кожному чужому чоловікові, що вступив припадково або умисне в його хату. Тоді говорив звичайно:

— Прошу покійно ще пождати! Я ще щось покажу!

Виймав із барвного пуделка (коробки) цикорії великий, вже аж потемнілий з самого складання і розвивання аркуш і, розкладаючи його з незвичайно важною міною перед гостем, питав:

— Ну, і що ж? А правда?

Припадком (випадково) не міг у селі ніхто виказатися таким документом, і він гордився ним до смішності, пересував пальцем по нім, мов по реєстрі своїх предків. Відтак просив гостя сідати на липовій лавці, що тяглася попід цілою стіною від одного кута до другого, — про неї він говорив, що полишилася йому в спадщині ще по дідові, — та угощував гостя медом. Коли мав у себе гостем когось із панського дому, надсакував коло нього, мов воробець (був страшно худий і тонкий), раз по раз промовляючи: «Прошу їсти; я знаю, як з панамі обходитися; я був у Відні, в Італії і в Яссах. Я не тутейший сільський дурбас». До селян говорив: «Їжте, їжте, не стидайтеся! Я знаю, що ви дурний мужик, що не бачив того, що я. Я був в Відні, в Італії, у Яссах»,

Любив дуже горівку, а що був хоровитий і не міг як слід їсти, вмовив у себе, що може їсти лиш по горівці. Від часу до часу посилав свою жінку за нею, а що й вона не була тому чудотворному напиту противна, сповняла все радо його бажання в тім напрямі й ходила радо, хоч і як далеко було від їхньої хати до Гоппляцу, до Мендля, і приносила лікарства.

Нині нема часу, він завдав їй пильну роботу в городі й тому вибрався сам до Мендля. Крім того, мав поступити в якійсь справі до пана й хотів де з ким побалакати та розвідатися, що чути нового в селі.

Розпізнав уже здалеку Івоніку з сином і привітав їх лиш йому властивим способом. Підняв, мов дикий, руки вгору і кликав на ціле горло:

— Гей-ге-ей! боже помагай!

Відтак сміявся.

Коли станув уже близько них, підняв праву руку вгору, мов пророк, опустил її доволі нелагідне, як грудку, хлопцеві на голову й промовив;

— Ти вояк. Я чув уже про те. — Відтак додав. — Гей, що то буде за ревіння восени, що за зойки!

І розсміявся наново, причім його добродушне й незвичайно худе лице ставало симпатичне та притягаюче.

— Воно не може бути інакше, тому мусимо все зносити, як бог дасть! — відповів Івоніка

побожно. — Але постійте й розповідajte, що нового. Як там із вашими бджолами?

— З моїми бджолами? А, добре! Я за них подбав так, що їм ліпше йде, як мені. Коби мені так солодко, як їм. Я вже слабій, умру незадовго.

— Ей, що, бадіко! — вмiшався Михайло. — Дні числить бог, а ми маємо лиш на голові те, аби їх прожити.

— Та й аби працювати... — докінчив Івоніка. — Ми почали нині орати, та й ореться, слава богу, добре. Може, буде сього року добре літо. Як навесні земля добре ореться, буде добрий рік.

— Отам на панських ланах почав уже хтось ще тамтого тижня орати, — докинув Онуфрій, — та, мабуть, не оралося добре, бо, бачу, не докінчили загону.

— Бо земля була ще мертва. Я бачив! — відповів Івоніка. — Доки бог святий сам землі не улегшить, нема що зачинати. Перед благовіщенням нема що зачинати. Часу ще доволі; коби лиш тепер погода настала.

— Та так! — притакнув Онуфрій, оглянувся і сів на землі, підібгавши під себе ноги. Відтак витягнув з-за ремня тютюн та люльку й закурив.

Івоніка й Михайло скористали з тої хвилі й сіли снідати. Волам підкинули пахуче сіно...

— Кажіть, що нового, бадіко Онуфрію! — спитав весело Михайло, що любив старого балакуна.

— Ай, лихо там знає, що нового! — відповів старий, ніби нетерпливо. — Якби я знав, що ти за дівчатами шпиряєш, що вони тобі у голові, то я сказав би тобі, що найжвавіша із них, весела Маріцена, нанесла своєму татові й мамі гризоту у хату. Ну, дістала ж уже вона за те від свого тата добрих гепаків у плечі, але все пропало. А той навіть не хоче признатися до біди. Але се тебе, мабуть, не обходить, га? Ти самий — як дівчина, ну, але люди не мовчать, про те й я розказую. Старий пішов до панотця і пожалувався, а панотець сказав:

«Та що, — каже, — се ще не такий великий гріх, але віддай дівчину. Вона ще молода, і як буде порядно з чоловіком жита, то бог простить їй гріх. Не сватає її ніхто?»

«Та якийсь там сватає!»

«Ну, то добре! Пришли обох до мене. принеси, що треба, і справа скінчена. Се ще не таке велике нещастя. Буде жити, як бог приказав, буде все добре».

— Правда, що се не таке велике нещастя, — мудрував старий дальше, — але-бо се нечесть! Ну, але вона має поле. Чую, дістане кількадесят пражин поля, грошей зі сотку й телицю. Тому й найшовся борзо жених. Мою Івону не сватає ніхто, хоч понад неї немає чемнішої дівчини в селі. Таке у нас село. Такого не бачив ані у Відні, ані в Італії, ані в самих Яссах. Панотець наш задобрі. Я ними комендерував би інакше, якби я був панотцем.

— Дай спокій панотцеві! — докинув Івоніка. — Йому здається, що його нещастя найбільше.

— Воно таки й велика біда. Де ж, аби добродійка та вже так запивалася? — докінчив Онуфрій. — Оноді билася з двома жінками у корчмі за якесь полотно. Казала, що мали принести панотцеві за хрестини, та й не принесли. А раз то таки п'яна напала старенького в церкві. Ледве що жінки вивели її з церкви. Тоді була така війна, як в Італії. А бідні його чотири панни так плакали і кричали, що аж жаль було. Воно таки так і є, що се нечесть, — тягнув дальше, сплюнувши далеко перед себе крізь зуби. — Через неї не можуть панни віддатися, хоч мають гроші й гарне віно. Та й дивіть, яка сильна, коли хоче. П'є, цілий рік п'є, а у великий піст і крапельки до рота не візьме. Така міцна!

— Старенький панотець погодував би сватів і самим медом, коби лише прийшли! — сказав Івоніка з почуттям. — Але ніхто не приходить, бо кожний боїться, що й молоді стануть колісь запиватися, як стара. Раз було приїхав якийсь молодий панич до них, вони прибралися гарно всі чотири й позасідали всі разом за стіл. А старий панотець просив гостя, кажуть, дуже просив, аби собі вибрав одну за жінку. «Або оцю, або ту, або оту, котру схочете, беріть, вони всі добрі газдині і

чемні діти, і всі дістануть однакове віно», — приговорював.

— Та й, кажуть, молодий хотів уже одну брати, але як стара довідалася, що він не на панотця вчиться, упилася і завела таку галабурду в хаті, що, кажуть, добре, що ще не набила кого. Така люта була на всіх. Він як поїхав, так і не вертав більше до них. Бідні панни з жалю постарілися й посивіли, та й сидять і донині. А старий, — додав злбно Онуфрій, — старий, боже, прости мені гріхи мої (тут ударив себе долонею кілька разів по губах), не гадає вже про ніщо, як лиш се, аби якнайбільше гроша збити. Так, якби його ще доста не мав!

— Не має він його там багато, Онуфрію! — докинув Івоніка.

— Ет, не має! Коби я стільки мав та й ви, але біда, що не маєм! — відповів Онуфрій. — Він собі тепер лиш тим голову б'є. Оноді їду з паном на фірі, а він іде. Біла борода спадає йому на грудях, а сам згорбився майже удвоє, бо він, бідний, уже старенький. Йому більше як сімдесят. Вже в нашій селі він більше як сорок літ. Іде, а як побачив нас, уклонився. Пан зліз з брички, подав руку, вклонився та й каже:

«Як ся маєте, панотчику?»

«Зле, зле! — відповів він журливо. — Люди не вмирають!»

«Ади! — гадаю собі. — Диви, який старий мудрий! Хоче, аби ми вмирили. Гроші за похорон брав би, не має їх досить! Правда, вона п'є, дома сидять чотири дівці, але тому маємо ми вмирати?»

— На те він і панотець, аби нас хоронив, а за похорон гроші брав! — обізвався Івоніка. — Хоронив через сорок років, чому би йому сього й тепер не робити? Інші те саме роблять! Дурно не зроблять!

— Раз приповідав, що світ закінчиться! — обізвався знов Онуфрій. — Як закінчиться, то нащо гроші збивати? На тамтім світі бог святий самий уже нас погодує!

— Що ви таке говорите, бадіко Онуфрію! — кликнув Івоніка, що понад усе любив справедливість і правду, й тим-то йому оповідання Онуфрія ніяк не западали в душу.

— Вже як я кажу, то можете вірити! — кликнув Онуфрій з притиском і вдарив себе сухим кулаком у груди, що аж у них щось відізвалося. — Я кажу правду! Раз оповідав людям при одній клаці (толоці) в себе, аби давали більше на службу божу, бо настане кінець світу. Ви сього не чули, бадіко Івоне? Ну, врешті, як ви не чули, то й не диво. Ви так рідко заходите в село або на Гоппляц, що не знаєте нічого. Все лиш пильнуєте вашого бурдея та того, що коло нього діється. Ви виділи, може, нового професора (учителя)? Говорили з ним? — випитував дальше Івоніку.

— Ні.

— Ну, так знов не знаєте нічого! Він так п'є, що може собі з попадею руку подати! Він не є делікатний пан. Як уп'ється, береться зараз із мужиками за шию. То так не має бути. Я був в Італії, і я того не бачив. Наші люди жалують за попереднім, та й хотіли би, аби він назад вернув, але він, мабуть, не верне вже. Пан каже, що ми ліпшого не варті, як оцього, коли не знали тамтого шанувати. Що коли нам доброго вчителя і доброго панотця потрібно, то нам потрібно й доброго бука!

Всі три розсміялися весело на оці слова, а Онуфрій говорив далі:

— Може, пан і правду каже! Бог його знає! Але я вже мушу йти. Не журися, Михайлику, що Маріценка віддається! — звернувся до хлопця, поморгуючи весело очима. — Дивися лише, аби вернув назад додому, так як я із медальйоном, тоді погуляю і поухкаю на твоїм весіллі, хоч який я старий. А як будеш уже при війську й пізнаєш там якого доброго хлопця, що ще щось і має, то скажи йому, що в Онуфрія Лопати є дівчина, гарна, як писанка, і добра, й робуча, і нехай її сватає. Нехай прийде сам, на храм най прийде і подивиться сам на неї. Як уподобає собі її, то весілля може бути в м'ясниці. Він не буде жалувати, що візьме її за жінку, він мені вічно дякуватиме. Скажи йому оце! Оце, та й що в мене є всього, і де я всюди бував, і що я не такий дурний дурбас,

як усі інші мужики в нашому селі.

Потім устав, вийняв люльку з рота, утер його широким рукавом від сорочки й заховав люльку за ремінь. Відтак постояв ще хвильку, устромивши очі в землю і в одну точку, роздумуючи над чимось. Врешті, не сказавши більше ні слова, подав мовчки батькові й синові руку на прощання і, мов якою невидимою марою потягнений, відійшов покvapним кроком.

Батько й син усміхнулися мовчки і, поснідавши, взялися назад до розпочатої праці.